

ред країн світу. Створення умов для постійного та ефективного співробітництва в усіх сферах та пошук стратегічних партнерів є важливим питанням для України в умовах становлення держави [7].

Література

1. Козик В.В., Панкова Л.А. Світове господарство та міжнародні економічні відносини. – Львів : Світ, 1995. – 236 с.
2. Школа І.М., Козменко В.М. Міжнародні економічні відносини. – Чернівці : Рута, 1996. – С. 81-100.
3. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.referaty.com.ua/ukr/dll/7700>.
4. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.free.infoworks.com.ua/viewfree.php?diplomID=5682&pageid=2>.
5. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.kimo.univ.kiev.ua/MVZP/86>.
6. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.www.refine.org.ua/pageid-3149-1>.
7. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.5ka.com.ua/64/32758/1>.

УДК 330.332: 336.717

Аспір. В.Л. Кльоба¹;

аспір. Р.Л. Кльоба² – Університет банківської справи НБУ, м. Київ

КЛАСИЧНА ШКОЛА ПОЛІТЕКОНОМІЇ ПРО БАНКІВСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Здійснено спробу сучасного прочитання здобутків класичної школи політекономії. Розглянуто методологічні орієнтири, ідеї та погляди А. Сміта, Д. Рікардо і К. Маркса на банківську діяльність, що дає змогу, на думку авторів, чіткіше осмислити і сформувати сучасний методологічний інструментарій, виробити ефективні способи, підходи і принципи аналізу актуальних проблем розвитку банківської системи в умовах ринкової трансформації економіки України.

*Post-graduate V.L. Kloba; post-graduate R.L. Kloba –
University of banking of NBU, Kyiv*

Classic school of political economy is about bank activity

The attempt of the modern reading of achievements of classic school of political economy is carried out. Methodological signs of idea and looks of A. Smita, D. Rikardo and K. Marksa on bank activity, that allows, in opinion of authors, more expressly to comprehend and form a modern methodological tool, produce effective methods, approaches and principles of analysis of issues of the day of development of the banking system, in the conditions of market transformation of economy of Ukraine.

В умовах формування інноваційної моделі розвитку економіки зростає роль методології, яка визначає орієнтири і стратегічні установки для наукових розвідок, і зокрема в царині побудови ефективної банківської діяльності. В Україні власне це має особливе значення, оскільки інноваційні процеси у банківській системі протікають дуже суперечливо і ризиковано як для населення, так і для бізнесових структур. Завдання полягає в тому щоб озброїтись подібними теоретико-методологічними інструментами аналізу нинішніх актуальних питань. Для цього часто достатньо звернутись до наукової спадщини минулого, і зокре-

¹ Наук. керівник: д-р техн. наук, доцент Засядько А.А. – Університет банківської справи НБУ

² Наук. керівник: д-р техн. наук, професор Білий Л.А. – Університет банківської справи НБУ

ма класичної школи політекономії, її видатних представників. Це дослідження є спробою сучасного прочитання здобутків класичної школи політекономії.

Серед когорти класиків економічної науки значний внесок у розробку теорії грошово-банківської системи внесли А. Сміт, Д. Рікардо і К. Маркс. Розглянемо їх ідеї та погляди детальніше. А. Сміт писав про банківництво у праці "Дослідження про природу і причини багатства народів" у підрозділі "Відступи щодо депозитних банків і, зокрема, Амстердамського банку", в якій заслуговують на увагу такі міркування видатного економіста:

- "Так звані банківські гроші завжди вартують більше, ніж така ж номінальна сума ходячої монети. Тисяча гульденів грошима Амстердамського банку, наприклад, вартує більше, ніж тисяча гульденів амстердамської ходячої монети. Різниця між ними називається банківським лажем, який в Амстердамі досягає зазвичай близько 5 %" [1, с. 349].
- "Ці вклади в монеті або вклади, які банк зобов'язувався виплачувати монетою, становили початковий капітал банку або всю ту вартість, яку було представлено так званими банківськими грошима" [1, с. 351].
- "Плату, яка вилучається за зберігання вкладу, можна вважати свого роду орендною платою за складське приміщення" [1, с. 351].

Як бачимо, Сміт намагався відрізнити банкноти (паперові гроші) від монети (металевих грошей), хоча кредитних грошей він ще не виділяв. Між тим, саме з паперово-кредитними грошима пов'язується активна банківська інвестиційна діяльність, яка досягне (на початку ХХІ ст.) свого розквіту і забезпечуватиме до 30 % банківського прибутку.

Оригінальними є розуміння Смітом оплати за зберігання в банку вкладів як орендної плати за складське приміщення. Нині, коли набирає обертів діяльність щодо зберігання банківських металів (золото, срібло, платина, паладій), це положення великого економіста привертає до себе зацікавлену увагу фінансистів.

Заслуговують на увагу також думки А. Сміта щодо походження банківських кредитних грошей. А. Сміт твердив, що в період до 1609 р. велика кількість обрізаної і стертої іноземної монети, залученої зі всіх кінців Європи обширною торгівлею Амстердама, зменшила вартість його ходячої монети приблизно на 9 % порівняно з щойно начеканеною монетою, яка виходить із монетного двору. Як тільки така повноцінна монета з'являється в обігу, її одразу ж перетворювали в злитки або вивозили із країни, як це завжди буває при подібних умовах. Купці, які мали більше, ніж достатньо ходячої монети, не завжди могли добути потрібну кількість повноцінних грошей, щоб оплатити свої перевідні векселі, і вартість таких векселів [1, с. 351].

Отже, зрозуміло, що Сміт чітко виокремлював повноцінні і неповноцінні металеві гроші. Повноцінні гроші – це такі гроші, номінальна вартість яких відповідає вмісту в монеті грошового металу. "Обрізана і стерта" монета – це неповноцінні гроші, вони породжували низку проблем та незручностей для бізнесу. З метою ліквідації цих незручностей був заснований в 1609 р. Банк з гарантією міста. Цей банк приймав як іноземну, так і стерту монету країни за її дійсною внутрішньою вартістю в повноцінних грошах країни за відрахуванням лише суми, необхідної для покриття витрат за чеканку й інші постійні витрати з управління.

На наш погляд, наукову цінність та методологічне значення для дослідження проблеми грошей, кредиту і банківської діяльності мають міркування англійського економіста Д. Рікардо.

У своєму памфлеті "Висока ціна злитків – доказ знецінення банкнот" (1811 р.) Д. Рікардо вважав, що "золото і срібло мають притаманну їм вартість, яка не є довільною..." [2, с. 48]. У цій праці вартість дорогоцінних металів він визначав їх рідкістю, кількістю праці, затраченої на їх добування, і вартістю капіталу, застосовуваного у виробництві. Однак у своїй головній праці "Засади політичної економії і оподаткування" (1817 р.) вчений писав: "Загальне правило, яке регулює вартість сировини і промислових товарів, застосовуване і до металів; їх вартість залежить... від всієї кількості праці, необхідної для отримання металу і для доставки його на ринок" [3, с. 78-79].

Цей фрагмент переконує в тому, що Рікардо розглядав грошово-банківську систему з чітких позицій теорії трудової вартості. У сучасній фінансовій практиці різних держав дуже часто казначейства випускають паперові гроші для фінансування дефіциту бюджету. Нерідко причиною дефіциту державного бюджету є надмірні воєнні видатки.

Д. Рікардо у праці "Досвід про систему формування державних позик" наголошував, що покриття воєнних видатків треба здійснювати не шляхом випуску ліквідних активів, а головним чином за рахунок оподаткування багатіїв. Мотивація цієї пропозиції була такою: високі податки на поміщиків і землевласників зменшать схильність легкодумно ув'язуватися у дорогий "вартісний конфлікт" [4, с. 286].

У своїх памфлетах Д. Рікардо виступав пристрасним і принциповим противником політики Англійського банку. Будучи акціонером цього банку, він піднімав свій голос проти величезних прибутків банку: "Слід, мені думається, визнати, що війна, яка так важко лягає на плечі майже всіх класів суспільства, супроводжувалась для Англійського банку непоганими баришами, причому доходи цієї корпорації зростали пропорційно до зростання тяжб і труднощів всього суспільства" [5, с. 182]. Він пропонував уряду взяти у свої руки управління державними фінансами, звільнити Англійський банк від обов'язків державного казначея і припинити хижацьке розпорядження суспільними ресурсами. При цьому емісійну справу пропонував передати у руки комісарів, яких призначав би парламент.

Д. Рікардо твердив, що "у звичайній банківській практиці припускається дуже багато зловживань" [4, с. 199]. І тому він виступав за регламентацію банківської діяльності. Істотна різниця між банком і всіма іншими підприємствами полягає в тому, що "банк ніколи не був би заснований, якщо би він отримував прибуток тільки від використання власного капіталу; дійсна вигода від банку отримується лише тоді, коли він пускає в хід чужий капітал. Другі підприємства нерідко отримують, навпаки, величезний прибуток, витрачаючи тільки свій власний капітал" [4, с. 225].

Отже, на думку англійського вченого збільшення прибутку власників банку зі збільшенням його капіталу не є ні необхідним, ні бажаним. Таке збільшення "майже не зміцнить і безпеки банку, оскільки від нього за жодних умов не можна вимагати нічого більше, ніж оплати банкнот і урядових і при-

ватних вкладів, оскільки самі ці статті становили завжди всю сукупність його боргів" [4, с. 226].

Вчений доводив, що прибуток банку залежить по суті від "не значимості запасів готівки і злитків". Він переконував, що "все мистецтво банківського бізнесу полягає в умінні підтримувати можливо більш обширний обіг з допомогою найменшої можливої суми фондів, які зберігаються у формі готівки і злитків, які не приносять прибутку" [2, с. 226]. Кількість банкнот в обігу ні найменшою мірою не залежить від суми капіталу, який знаходиться у володінні емісіонерів банкнот, але залежить від кількості грошей, яку потребують для обігу країни.

Д. Рікардо наполегливо доводив, що "єдиною гарантією власників проти зловживання довір'ям, яке вони надавали директорам" є подання власникам звіту про становище справ у банку [4, с. 227]. Адже не завжди справами банку керують люди, проти яких не існує й тіні підозри. Вчений вважав, що публікація звітів про фінансову діяльність банків є необхідністю не тільки як гарантія проти корупції в управлінні банком, а також і для того, щоб дати власникам банківського капіталу впевненість, що бізнес банку ведуть уміло.

І насамкінець, Д. Рікардо демонстрував прагматичне мислення, коли писав, що "всі письменники безумовно визнають, що жодні кримінальні покарання не можуть перешкоджати переплавленню монет, коли їх вартість як злитка стає вищою, ніж вартість самої монети" [3, с. 128].

Окремо розглянемо погляди К. Маркса на банківську діяльність. У праці "Капітал" К. Маркс писав: "В Англії ще протягом більшої частини XIII ст. функції банкірів виконували майстри золотих виробів" [6, с. 592]. Між тим він не досліджував діяльності банків на ринку цінних паперів. Він писав: "Яким чином вирівнювання міжнародних платежів розвивається далі у вексельну торгівлю та інше, це ми поки що цілком залишаємо осторонь, як і все те, що належить до операцій з цінними паперами; словом, всі особливі форми кредитної справи тут поки що не розглядаються" [6, с. 592].

Про банківський бізнес взагалі К. Маркс писав таке: "З'являється особлива галузь підприємницької діяльності, і тому, що вона як така особлива галузь обслуговує грошовий механізм усього класу, вона концентрується, ведеться у великому масштабі..." [6, с. 592]. Він писав: "Докладний аналіз кредиту і тих знарядь, які він створює для себе (кредитних грошей і т.п.) не входить у наш план" [6, с. 623]. Водночас зазначимо, що у вітчизняній науці саме грошовому механізму, приділено невивиправдано мало уваги і тут має місце деяке захоплення вчених фінансовим і фінансово-кредитним механізмом розвитку та регулювання економіки.

К. Маркс писав, що через торгівлю грішми виникає питання "правління капіталом, що дає проценти...", тобто банківським капіталом. І далі. "Зрештою, банківська справа з цього погляду полягає в тому, щоб концентрувати в своїх руках великими масами позичковий грошовий капітал, так що замість окремого грошового кредитора промисловим і комерційним капіталістам протистоять банкіри як представники всіх грошових кредиторів. Вони стають загальними розпорядниками грошового капіталу. З іншого боку, у відношенні до

всіх кредиторів вони концентрують позичальників, тому що вони беруть позики для всього торгового світу. З одного боку, банк є централізацією грошового капіталу, кредиторів, з іншого – централізацію позичальників" [6, с. 624].

Цікавою є думка Маркса про банкіра як представника всіх грошових капіталістів, який концентрує і централізує позичальників. Ці ідеї є основоположними для обґрунтування необхідності появи у розвинутій ринковій системі фінансово-промислових груп і альянсів.

Важливим для дослідження банківської діяльності є й таке міркування К. Маркса: "Позичковий капітал, яким розпоряджаються банки, припливає до них різноманітними шляхами. Насамперед, оскільки вони є касирами промислових капіталістів, в їх руках концентрується грошовий капітал, який зберігає кожний виробник і купець як резервний фонд або який припливає до нього за платежами. Ці фонди перетворюються таким чином у позичковий грошовий капітал... По-друге, позичковий капітал банків утворюється з вкладів грошових капіталістів, які дають право банкам позичати їх. З розвитком системи банків, а саме, як тільки вони починають платити відсотки з вкладів, у них уже концентруються грошові заощадження і тимчасово незайняті гроші всіх класів. Дрібні суми, що самі собою не спроможні функціонувати як грошовий капітал, об'єднуються у великі суми і таким чином перетворюються у грошову суму. Це збирання дрібних сум, як особливий результат банківської системи, слід відрізнити від її посередницької ролі між власне грошовими капіталістами і позичальниками" [6, с. 624].

Із наведеного вище фрагменту Маркса випливає важливий висновок: банк це не тільки установа-акумулятор вільних грошей, не тільки офіс, де можна позичити гроші, не тільки посередник на грошовому ринку, а передусім – фабрика, яка виготовляє кредити та інвестиції.

К. Маркс писав, що кредит, "що дає його банкір, може бути одержаний в різних формах, наприклад, векселями на інші банки, чеками на них, відкриттям прямого кредиту, нарешті, – у банків, що мають право на випуск банкнот, – власними банкнотами банку" [6, с. 625]. Тут дослідник акцентує увагу на видах кредитних грошей: вексель, банкноти і чеки. Саме ці гроші творять або виробляють банки. Зауважимо, що нині до кредитних банківських грошей можна відносити (за певним підходом) електронні гроші і пластикові картки, однак в ХІХ ст. вони ще не з'явилися.

К. Маркс цитує влучний вислів Самюела: "Всі коливання в господарському житті вигідні для тих, хто розуміється на цьому" [6, с. 630]. І водночас формулює власну тезу: "Через торгівлю грішми розвивається інший бік кредитної справи – управління капіталом, що приносить прибутки..." [6, с. 624].

Слушними для дослідника сучасної банківської діяльності є ще й такі фрагменти з "Капіталу" К. Маркса:

- "Могутність римлян була причиною їх завоювань, але ці завоювання знищили їхню могутність. Багатство – причина розкоші, а розкіш руйнує багатство" [6, с. 631].
- "...Якщо висока норма прибутку і розширення підприємств можуть бути причинами високої ставки процента, то звідси аж ніяк не випливає, що процентна ставка є причиною високого прибутку" [6, с. 630].

- "Якщо ставка процента піднялась дуже високо, то це тільки тому, що попит на грошовий капітал зростає ще швидше, ніж пропозиція, інакше кажучи, тому, що з розширенням промислового виробництва розширилось ведення його на основі кредитної системи" [6, с. 631].
- "...Дійсне розширення промисловості викликало посилений попит на позики..." [6, с. 631].
- "...Норма прибутку є спільним джерелом процента і підприємницького доходу. Норма процента може лишити без зміни норму прибутку, але не підприємницький дохід" [6, с. 631].

Постає питання: що ж позичає банк клієнту – гроші чи капітал?

Ф. Енгельс у своїх додатках писав: "Якщо банк згоджується дати своєму клієнту позику просто під особистий його кредит, без гарантій з його боку, то справа ясна. Клієнт безумовно одержує певну щодо величини вартості позику, як доповнення до його капіталу, яким він розпоряджався досі. Він одержує грошову позику в грошовій формі, тобто одержує не тільки гроші, але й грошовий капітал. Якщо ж він одержує позику, видану під заставу цінних паперів і т.п., то це – позика в тому розумінні, що йому даються гроші під умовою їх зворотної сплати. Але це не позика капіталу. Тому що цінні папери теж представляють капітал, і до того ж на більшу суму, ніж позика. Отже, одержувач бере меншу капітальну вартість, ніж віддає в заставу, така операція аж ніяк не є для нього придбанням додаткового капіталу. Він робить операцію не через те, що йому потрібен капітал – він уже має його у своїх цінних паперах, – а через те, що йому потрібні гроші. Отже, тут перед нами позика грошей, а не капіталу" [6, с. 633].

По-суті, те саме говорив і К. Маркс: "Оскільки купці і виробники можуть дати надійне забезпечення, попит на засоби платежу є просто попит на те, що може бути переведене в гроші, оскільки ж цього немає, отже, оскільки позичка засобів платежу дає політикам не тільки *грошову форму*, але й *еквівалент*, в якій би то не було формі, якого їм не вистарчає для платежів, оскільки попит на засоби платежу є попитом на *грошовий капітал*" [6, с. 663].

К. Маркс писав: "Удача і невдача однаково ведуть до централізації контактів..." [6, с. 636]. Це твердження стосується і банківського бізнесу. Німецький економіст у переконливій і образній формі висвітлює функціональні наслідки кредиту і кредитування:

1. "Кредит передає окремому капіталістові... абсолютно в певних межах розпорядження чужим капіталом і чужою власністю і вклади цією чужою працею". "Кредит дедалі більше надає цим небагатьом характеру чистих рицарів наживи" [6, с. 638].
2. "...Без кредитної системи не могла б розвинутилася кооперативна фабрика. Кредитна система, яка становить головну основу поступового перетворення капіталістичних приватних підприємств у капіталістичні акціонерні товариства, є і засобом поступового більшого або меншого розширення кооперативних підприємств у національному масштабі", а "кредит прискорює розвиток матеріальних продуктивних сил і створення світового ринку..." [6, с. 637].
3. "Банки починають передчувати біду, як тільки їх клієнти почнуть платити більше векселями, ніж грішми" [6, с. 639].

Важливі методологічні думки висловив К. Маркс про складові частини банківського капіталу: "Банківський капітал складається: 1) з готівки, зо-

лота або банкнот; 2) з цінних паперів. Ці останні ми можемо знову поділити на дві частини: торгові папери, тобто поточні векселі для яких час від часу минає строк і в дисконтуванні яких полягає власна діяльність банкіра; і публічні цінні папери, як наприклад, державні облігації, свідоцтва державної скарбниці, всякого роду акції, – коротше папери, що дають проценти, але істотно відмінні від векселів. Сюди можуть бути залічені також іпотеки. Капітал, що складається з цих речових складових частин, поділяється знов-таки на капітал, вкладений самим банкіром, і депозити, які становлять його banking capital або позиковий капітал [6, с. 644].

К. Маркс погоджувався з тим, що "капітал банку складається з двох частин – основного капіталу (invested capital) і банківського або позикового капіталу (banking capital). Останній утворюється трьома способами: прийняттям вкладів, випуском власних банкнот, видачею векселів [2, с. 625].

Зазначимо, що К. Маркс вживав два терміни "банківський кредит" [6, с. 644] і "банкірський кредит" [6, с. 645]. Яка відмінність між ними? Якщо за основу береться банк, то "банківський", якщо – "банкір" – то "банкірський кредит". Окрім того, К. Маркс застосовував термін "грошові підприємства", яким називав банки [6, с. 655].

У К. Маркса знаходимо цілу низку положень-афоризмів, які стосуються грошово-банківської діяльності:

- "Неуцьке і безглузде банківське законодавство... може посилити... грошову кризу. Але ніяке банківське законодавство не може усунути кризи" [6, с. 654].
- "Люди, які ведуть діло на власний капітал, ще далекі від ведення операцій майже цілком за рахунок кредиту" [6, с. 657].
- "Дивно взагалі, наскільки перекручується зміст і форма всіх категорій політичної економії в цій кредитній тарабарщині грошового ринку" [6, с. 657].
- "...Розвиток кредиту і колосальна концентрація грошово-позикової справи в руках великих банків повинні вже самі собою прискорювати нагромадження позикового капіталу" [6, с. 659].
- "З розвитком кредитної справи створюються великі концентровані грошові ринки..., які водночас є головними пунктами торгівлі цими паперами. Банкіри віддають у розпорядження зграї таких торговців величезні суми грошового капіталу публіки, і внаслідок цього росте це кодро ділків". "Могутність Англійського банку виявляється в тому, що він регулює ринкову ставку процента" [6, с. 672].
- "...У діловому житті є дуже серйозною подією, коли англійський банк у період пригніченого стану починає, висловлюючись ходячою мовою, підгвинчувати гайку, тобто піднімає ще більше ставку процента, яка вже стоїть вище за середню" [6, с. 672].
- "Кредитна система, центром якої є так звані національні банки і великі торговці грішми та лихварі, що групуються довкола них, є гігантською централізацією, і вона дає цьому класові паразитів казкову силу не тільки періодично спустошувати ряди промислових капіталістів, але й найнебезпечнішим способом втручатися у дійсне виробництво – і тим часом ця банда нічого не знає про виробництво і не має з ним нічого спільного. Акти 1884 і 1845 рр. є доказами зростаючої сили цих бандитів, до яких приєднуються фінансисти і біржові маклери" [6, с. 973].

Методологічне значення для дослідження проблеми банківської інвестиційної діяльності мають думки К. Маркса про суть та роль "золотого запасу":

- "...Саме розвиток кредитної і банківської системи, яка, з одного боку, прагне поставити весь грошовий капітал на службу виробництва (або, що зводиться до того самого, прагне перетворити всякий грошовий дохід у капітал) і, з іншого боку, на певній фазі циклу зводить металічний резерв до такого мінімуму, що він уже неспроможний виконувати належні йому функції, – саме ця розвинута кредитна і банківська система і створює надмірну чутливість всього організму" [6, с. 681-682].
- "Центральний банк є віссю кредитної системи. А металічний запас, своєю чергою, є віссю банку" [6, с. 682].
- "Перетворення кредитної системи в монетарну систему є неминуче" [6, с. 682].
- "Під час кризи виникає вимога перетворити одразу всі векселі, цінні папери, товари в банкові гроші, а всі банкові гроші, своєю чергою, у золото" [6, с. 682].
- "Монетарна система – переважно – католицька, кредитна – переважно протестантська. Але кредитна система так само мало звільнилась від базису монетарної системи, як мало протестантизм звільнився від основ католицизму" [6, с. 688].

Отже, розглянуті вище методологічні орієнтири ідеї та погляди А. Сміта, Д. Рікардо і К. Маркса на грошово-кредитну систему і банківську діяльність дають змогу досліднику чіткіше осмислити і сформулювати методологічний інструментарій, виробити ефективні способи, підходи і принципи аналізу цієї актуальної проблеми для сучасних умов розвитку економіки.

Висвітлені у цій статті теоретичні ідеї класичної школи політекономії є методологічними опорами вирішення цілої низки фінансово-банківських проблем, а саме:

- розроблення банками ефективної моделі комплексного обслуговування клієнтів;
- пошук новітніх форм, методів та інструментів, необхідних для активізації сприяння банками підприємствам у залученні іноземних та внутрішніх інвестицій для реалізації інвестиційно-інноваційних проектів.

Література

1. **Смит Адам.** Исследование о природе и причинах богатства народов. – М. : Изд-во соц.-эк. лит-ры, 1962. – 684 с.
2. **Рикардо Давид.** Начала политической экономии и налогового обложения : сочинения. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры. – 1955. – Т. 1. – 360 с.
3. **Рикардо Давид.** Высокая цена слитков – доказательство обесценения банкнот : сочинения. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры. – 1955. – Т. 2. – С. 45-104.
4. **Рикардо Давид.** Опыт о системе функционирования государственных займов : сочинения. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры. – 1955. – Т. 2. – С. 255-298.
5. **Рикардо Давид.** Предложение в пользу экономного и устойчивого денежного образования, а также замечания о прибыли английского банка, поскольку она связана с интересами государства и собственников капитала банка : сочинения. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры. – 1955. – Т. 2. – С. 179-254.
6. **Маркс Карл.** Капітал. Критика політичної економії. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1982. – 932 с.